

บทวิจารณ์หนังสือ เรื่อง “พุทธปรัชญา”

เขียนโดย : พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), ศ.ดร.

บุญเลิศ โอธูสุ
Boonlert Otsu

ภาควิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Department of Buddhist Studies, Graduate School,
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

๑. บทนำ

พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) เป็นศาสตราจารย์ประจำภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ และเป็นรองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ท่านเป็นพระนักวิชาการที่มีความรู้และความสามารถทั้งด้านพระพุทธศาสนาและด้านปรัชญา เป็นผู้ที่มีปัญหาที่สุขุมลุ่มลึก และมีผลงานทางวิชาการทั้งงานแปลทั้งงานแต่งทั้งงานเขียนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะหนังสือเรื่อง “พุทธปรัชญา” ถือได้ว่า เป็นงานด้านปรัชญาที่ตอบข้อสงสัยหรือคำถามที่ว่า “พระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาด้วยหรือ ?” ซึ่งท่านพระอาจารย์ได้ให้เหตุผลและมูลเหตุจูงใจสำหรับการเขียนงานในเรื่องนี้ไว้อย่างน่าสนใจดังนี้

ประการที่ ๑ ท่านพระอาจารย์ได้ให้เหตุผลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแม้จะอยู่ในฐานะเป็นแนวคิด ไม่ใช่ทฤษฎี เพราะหลักศรัทธา ๒ ประการ คือ (๑) ตถาคตโพธิศรัทธา เชื่อในพระปัญญาการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และ (๒) กัมมศรัทธา เชื่อกฎแห่งกรรม โดยความเชื่อนั้นต้องเป็นความเชื่อ

ที่ประกอบด้วยความรู้ความเข้าใจ (ศรัทธาญาณสัมปยุต) เมื่อมีหลักศรัทธาอย่างนี้ก็เหมือนกับมีข้อสรุปในระดับหนึ่ง และมีความแจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว ไม่มีประเด็นที่จะต้องถกเถียงกันในเชิงปรัชญาอีก แต่เมื่อมีผู้กล่าวคำว่า “พุทธปรัชญา” จึงมีความสงสัยว่าพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาด้วยหรือ ?

ประการที่ ๒ ท่านพระอาจารย์ได้ตั้งคำถามว่า “ถ้าพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาถามว่า “พุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น เนื้อหาส่วนไหนเป็นปรัชญา ?” พุทธปรัชญาเกิดขึ้นพร้อมกับพระพุทธศาสนาหรือเกิดขึ้นในยุคไหน ?”

ประการที่ ๓ ท่านพระอาจารย์มีมูลเหตุจูงใจ ๒ ประการ คือ (๑) คำถามอีกมากมายตามมาเกิดขึ้นแก่ท่านพระอาจารย์ในเมื่อมีการเสนอคำว่า “พุทธปรัชญา” เพื่อตอบคำถามดังกล่าวนี้ จึงเป็นมูลเหตุจูงใจในการศึกษา ค้นคว้า และเขียนตำราเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่มีนัยเชิงปรัชญา และ (๒) คำว่า “พุทธปรัชญา” เป็นรายวิชาที่มีการเรียนการสอนในหลักสูตรปริญญาโท (พุทธศาสตรมหาบัณฑิต) สาขาวิชา

พระพุทธศาสนา สาขาวิชาธรรมนิเทศ และ สาขาวิชาปรัชญา ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่ง ท่านพระอาจารย์เป็นผู้สอนอยู่ช่วงหนึ่ง จึงได้ ทำการศึกษาค้นคว้าเนื้อหาสาระเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาที่มีนัยเชิงปรัชญาจากงานวิจัย หนังสือ ตำรา และบทความต่าง ๆ ทั้งภาษา บาลี ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ โดยทำเป็น เอกสารประกอบการสอน

ด้วยเหตุผลและมูลเหตุจูงใจ ข้างต้นนี้ จึงทำให้ท่านพระอาจารย์เขียนตำรา เล่มนี้ขึ้น เพื่อจัดระบบข้อมูลที่มีอยู่แล้วให้ สะดวกแก่การศึกษาของนิสิตบัณฑิตศึกษา และเพื่อจะตอบคำถามที่ว่า “พระพุทธศาสนา เป็นปรัชญาได้อย่างไร ? เนื้อหาของพุทธธรรม ส่วนไหนที่เป็นปรัชญา ?”

๒. โครงสร้างเนื้อหา

หนังสือเรื่อง “พุทธปรัชญา” ประกอบด้วยเนื้อหา ๕ บท ดังต่อไปนี้

๒.๑ บทที่ ๑ บริบททางสังคม ศาสนาในสมัยพุทธกาล

ท่านพระอาจารย์ ได้หยิบยกเรื่อง โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ในสมัยพุทธกาล ท่าที ของพระพุทธเจ้าต่อปัญหาเชิงอภิปรัชญา พระพุทธศาสนากับแนวคิดออตมัน เจ้าลัทธิ และแนวคิดร่วมสมัยในสมัยพุทธกาล ฐานะ และบทบาทของนักตรรกะในสมัยพุทธกาล

๒.๒ บทที่ ๒ พุทธปรัชญา- เถรวาท (ยุคบาลี)

ในบทนี้ ท่านพระอาจารย์ได้หยิบ ยกเรื่องพระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา วิธี นำเสนอแนวคิดเชิงปรัชญาของพระพุทธเจ้า พัฒนาการจากพระพุทธศาสนาเถรวาทสู่ความ

เป็นพุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคบาลี) พระสาวก นักวิชาการ อภิปรัชญาประกอบด้วยธรรม ๑๗๐ หรือธรรม ๒๐๓ ชาติ ธรรมชาติหรือ ลักษณะ ของชั้น ๓ ชาติ ญาณวิทยา ประกอบด้วยอายตนะ(บ่อเกิดของความรู้) ระดับและประเภทของความรู้ และจริยศาสตร์ ประกอบด้วยศีลในชั้นหลักการ วิธีการพัฒนา ตนให้มีศีล ศีลในฐานะเป็นวิธีการนำไปสู่สมาธิ และอุดมคติหรือเป้าหมายของศีล

๒.๓ บทที่ ๓ พุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคสันสกฤต)

สำหรับบทนี้ท่านพระอาจารย์ ได้ หยิบยกเรื่องพระพุทธศาสนา ๑๘ นิกาย โดยมี สำนักสรวาสติวาทิน ที่มีกำเนิดและพัฒนากการ นักปราชญ์และคัมภีร์สำคัญ อภิปรัชญา ประกอบด้วยธรรม ๓๕ สรรพสิ่งมีอยู่จริง ตลอดกาลทั้ง ๓ ขณิกวาท ญาณวิทยา ประกอบด้วยพาหयरถประจักษ์วาท ความรู้ แท้ ๒ ประเภทของความรู้ ท่าทีของพระโมค คัลลีบุตรติสสเถระต่อญาณวิทยา จริยศาสตร์ ประกอบด้วยผู้ทำกรรมและผู้เสวยผลกรรม พระอรหันต์อาจเสื่อมจากมรรคผลได้ มรรค ผลอาจบรรลุข้ามขั้นได้ วิญญานดับต่างกัน ตามคติ ในสังสารวัฏฐะมีอันตรรกภาพ สำนักเสา ตรานติกะ ที่มีกำเนิดและพัฒนากการ นักปราชญ์และคัมภีร์สำคัญ อภิปรัชญา ประกอบด้วยธรรม ๘๔ ปุคคลศุนยตาและ ธรรมศุนยตา ขณิกวาทอย่างสุดโต่ง โลกและ ชีวิตคืออนุกรมแห่งความเปลี่ยนแปลง ญาณ วิทยาประกอบด้วยพาหयरถนุเมยวาท จิต เข้าถึงวัตถุไม่ได้ ความรู้เกิดได้โดยการอนุমান “ธรรม” คืออารมณ์สิ่งที่รับรู้ได้ รูปคืออนิทัส สนรูป และจริยศาสตร์ประกอบด้วยสรรพสิ่ง เป็นทุกข์ นิพพานเป็นสังขตธรรม เสาตราน

ติเกะในมุมมองของสำนักอื่น: อะไรคือทำที่
ที่แท้จริง ไวยาชิเกะกับเสาตราติเกะ:
บทวิพากย์เกี่ยวกับ “สภาวะ-แก่นของสรรพ
สิ่ง” ไวยาชิเกะกับเสาตราติเกะ: สสารนิยม
กับสารัตถนิยมเป็นมิจฉาปฏิฐานหรือไม่ ?

๒.๔ บทที่ ๔ พุทธปรัชญา
มหายาน

ท่านพระอาจารย์ ได้นำเสนอ
เรื่องสำนักมหายิมิกะที่มีกำเนิดและพัฒนาการ
รวมทั้งผู้ก่อตั้งสำนักมหายิมิกะท่านอารยนา
คราชุน คัมภีร์สำคัญ นัยแห่งมหายิมิกปฏิบัติ
ประสังคิกะและสวดตันตริกะ เช่น: พัฒนาขั้น
สูงสุดของปรัชญามหายิมิกะ อภิปรัชญาที่เน้น
ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล ปัญหาว่าด้วย
“กาล” ปัญหาว่าด้วยภาวะและอภาวะกับ
ปัญหาว่าด้วยกาล ศูนย์ตาในฐานะเครื่องมือ
ของมหายิมิกะ พัฒนาการแห่งศูนย์ตาจากเถร
วาทสู่มหายิมิกะ วิภาชวิธีของนาคาราชุน
เครื่องมือโต้แย้งใดๆ ของมหายิมิกะ ญาณ
วิทยาประกอบด้วยมหาวิทยา เสฏฐวิทยา
สมบูรณ ประสพการณ์ยอดเยี่ยม ปรัชญาปาร
มิตา ความรู้แจ้งสูงสุด จริยศาสตร์ ที่มีเรื่อง
ปัญหาอันเกิดจากการตีความศูนย์ตา ธรรมคือ
คุณธรรมจริยธรรม และเรื่องนิพพาน
นอกจากนี้ท่านพระอาจารย์ได้หยิบยก
กรณีศึกษาสำนักโยคจารที่มีกำเนิดและ
พัฒนาการ นักปราชญ์และคัมภีร์สำคัญ
นักปราชญ์กับงานสร้างสรรค์ปรัชญา
อภิปรัชญา ประกอบด้วยธรรม ๑๐๐ วิญญาณ
๖: ประพตติวิญญาณ วิญญาณที่ ๗: กลิชฌ
มโน-วิญญาณ วิญญาณที่ ๘: อลยวิญญาณ
อลยวิญญาณกับภวังคจิต พิชะ พิชะในคัมภีร์
เถรวาท และ พิชะกับอลยวิญญาณ ฐานะ
และบทบาทของอลยวิญญาณ อลยวิญญาณ

ตลาคตกรรมและธรรมกาย ปฏิบัติการแห่ง
วิญญาณทั้ง ๘ ญาณวิทยา ซึ่งประกอบด้วย
วิญญาณ ๖: ชั้นรับความรู้ กลิชฌมโน
วิญญาณ: กลั่นกรองและส่งถ่ายความรู้ อลย
วิญญาณ: ชั้นเก็บและนำองค์ความรู้ไปก่อเชื้อ
ความรู้ใหม่ และระดับความรู้ จริยศาสตร์ ที่
เกี่ยวกับบทวิภาชะ ปัญจโคตร ภูมิ ๓๐
นิพพาน นิพพานกับอลยวิญญาณ และ
ประเด็นโยคจารกับเสาตราติเกะ โยคจาร
เป็นจิตนิยมสุดโต่งจริงหรือไม่ และอิทธิพล
ของโยคจาร

๒.๕ บทที่ ๕ พุทธปรัชญา
วัชรยาน

ท่านพระอาจารย์ได้หยิบยก
กรณีศึกษาเรื่องพุทธปรัชญาวัชรยานที่มี
กำเนิดและพัฒนาการ ลัทธิดั้งเดิมในทิเบต
แนวคิดเรื่อง “บาร์โด” หลักความเชื่อเรื่องการ
เวียนว่ายตายเกิด ดินแดนศักดิ์สิทธิ์ คัมภีร์
สำคัญ อภิปรัชญา ที่ประกอบด้วยจักรวาล
คัพภธาตุและวัชรธาตุในฐานะพลังจักรวาล
ปฏิจจนูปบาทกับสังสารวัฏ ญาณวิทยา ซึ่ง
ประกอบด้วยความรู้ขั้นพื้นฐาน ความรู้
ระดับโลกุตตระ: ความรู้ ๕ ประเภทกับพระธ
ยานีพุทธเจ้า ๕ ความรู้ระดับโลกุตตระ: วัชระ
กระบวนกรถ่ายถอดความรู้ การถ่ายถอด
ความรู้แบบอวัจนภาษา เกณฑ์ตัดสินความรู้
จริยศาสตร์ ที่เกี่ยวกับบุพพกิจห้าแสน โยคะ
(นิกายเนียงมา) องค์ประกอบแห่งการปฏิบัติ
เพื่อความสูงสุด อุดมคติ นอกจากนี้ ท่านยังได้
นำเสนอจริยศาสตร์ในวิถีชีวิต: มันตระ
“โอม มณี ปัทเม หุม” และมีบทส่งท้าย:
พุทธปรัชญาวัชรยานหรือตันตระ ประณี
ประนีประนอมกับสังคมหรือลัทธิอื่นกริต

๓. สาระสำคัญบางประเด็นที่น่าสนใจในแต่ละบท

บทที่ ๑ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ ท่าทีของพระพุทธเจ้าต่อปัญหาเชิงอภิปรัชญา ท่านพระอาจารย์ได้นำเสนอว่า พระพุทธเจ้ามีท่าทีต่อปัญหาเชิงอภิปรัชญา ๒ แบบ คือ (๑) ถ้าถามเพื่อชวนโต้ว่า พระพุทธองค์ไม่ทรงตอบ แต่ทรงอธิบายความให้ผู้ถามเกิดความสบายใจ (๒) ถ้าถามเพื่อหาความรู้และพระพุทธรองค์ทรงเห็นว่าผู้ถามจะได้รับประโยชน์จากคำถาม พระพุทธองค์จึงทรงตอบ พร้อมการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้ง ต่อจากนั้นท่านพระอาจารย์ได้นำเสนอกรณีศึกษาคือ แบบที่ ๑

กรณีศึกษาเรื่องพระมาลุงกยบุตร และแบบที่ ๒ กรณีศึกษาเรื่องอินทกยภัท บทที่ ๓ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เสาตรานติกะในมุมมองของสำนักอื่น: อะไรคือท่าทีที่แท้จริง ท่านพระอาจารย์ได้นำเสนอว่า แนวคิดเรื่องความมีอยู่ดำรงอยู่หรืออัตถิภาวะของเสาตรานติกะที่ว่า “ปรากฏการณ์เป็นไปชั่วขณะและรวดเร็วมากเหมือนปรมาณูหรืออะตอม” ทำให้เกิดความยุ่งยากในการอธิบายปฏิจจนสมุพบาท ประเด็นที่ว่า “ไวกาชิกะกับเสาตรานติกะมีบทวิพากย์เกี่ยวกับสภาวะ-แก่นของสรรพสิ่ง” ท่านพระอาจารย์นำเสนอว่า เป็นการแก้ปัญหาความยุ่งยากในการอธิบายปฏิจจนสมุพบาท ส่วนประเด็นที่ว่า “ไวกาชิกะกับเสาตรานติกะ: สสารนิยมกับสารัตถนิยมเป็นมิถาภิภูริหรือไม่ว?” ท่านพระอาจารย์นำเสนอเพื่อให้เห็นมุมมองของสองสำนักเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้คิดวิเคราะห์แบบปรัชญาเพื่อหาคำตอบ บทที่ ๔ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ โยคาคารกับเสาตรานติกะ

ท่านพระอาจารย์เสนอให้เห็นจิตนิยมกับสังขนิยมแบบพุทธ แล้วได้ตั้งคำถามสำหรับผู้อ่านหรือผู้ศึกษาว่า โยคาคารเป็นจิตนิยมสุดโต่งจริงหรือไม่ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นอิทธิพลของโยคาคารเพื่อให้ช่วยหาคำตอบทางปรัชญา สำหรับบทที่ ๕ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ บทส่งท้าย ท่านพระอาจารย์ได้ชี้ให้เห็นพุทธปรัชญาวัชรยานหรือตันตระว่าโดยสรุปแล้วเป็นอย่างไรและฝากให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาได้วิเคราะห์และตั้งคำถามเพื่อหาคำตอบต่อในประเด็นที่ว่า พุทธปรัชญาวัชรยานหรือตันตระ: ประณีประน้อมกับสังคมหรือลัทธิ นอกรีต ได้ให้เหตุผลและมูลเหตุจูงใจ

๔. ความสรุป

ประเด็นที่ ๑ ในการเขียนหนังสือเรื่อง “พุทธปรัชญา” นี้ ประเด็นที่ท่านพระอาจารย์ได้ให้เหตุผลและมูลเหตุจูงใจ ได้กล่าวไว้ ใน คำนำ ในการพิมพ์ว่า “พระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาได้อย่างไร? เนื้อหาของพุทธธรรมส่วนไหนที่เป็นปรัชญา?” ผู้วิจารณ์เห็นด้วยเป็นส่วนมากกับเหตุผลของท่านพระอาจารย์ แต่มีประเด็นที่น่าสังเกตที่อาจจะเป็นจุดอ่อนอันเกิดจากการนำเสนอเนื้อหาของพุทธธรรมที่มีนัยเชิงปรัชญาบางหลักธรรม เช่น เรื่องชั้น ๕ ที่ถูกหยิบยกเอาประเด็นที่มีคำถามมาเป็นอภิปรัชญา อาจทำให้เข้าใจว่า เรื่องหลักธรรมนั้นยังไม่มีคำตอบที่ชัดเจนได้ เนื่องจากผู้เริ่มเรียนปรัชญาหรือพระพุทธศาสนาหรือนิสิต อาจจะไปคิดเชิงวิเคราะห์ หรือรู้สึกเกิดความสนใจก็จริง แต่อาจยังไม่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องพุทธธรรมที่ถูกต้องจริง ๆ ในพระไตรปิฎกกว่าเป็นอย่างไร ดังนั้น อาจทำให้

ถูกมองว่า เนื้อหาพุทธธรรม ยังไม่ใช่คำตอบจริง ต้องแสวงหาคำตอบที่แท้จริงก็เป็นได้ อย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้เคยกล่าวไว้ว่า “ปรัชญาเป็นเรื่องสมมุติฐาน ไม่ต้องหาของจริงมาให้ดู เพียงใช้เหตุผลชักจูง วิธีการปรัชญา ท่านกล่าวว่าเป็นแบบ Speculation คือเดาหรือเก็งความจริงและอนุมานคืบไปตามเหตุผล” ประเด็นที่ ๒ ในการเขียนหนังสือเรื่องนี้ ประเด็นที่ท่านพระอาจารย์นำเสนอให้เห็นคือ วิธีการคิดหรือการมองอย่างปรัชญา เช่น ประเด็น โยคาคาจารย์เป็นจิตนิยมสุดโต่งจริงหรือไม่ โดยท่านพระอาจารย์ได้หยิบยกปรัชญาจิตนิยม ๔ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ (๑) กลุ่มที่ ๑ แบบเพลโต (๒) กลุ่มที่ ๒ แบบเบอร์กเลย์ (๓) กลุ่มที่ ๓ แบบคานท์ (๔) กลุ่มที่ ๔ แบบเฮเกล แล้วตั้งคำถามใน ๒ ประเด็น คือ (๑) ปรัชญาโยคาคาจารย์เป็นจิตนิยมหรือไม่ และ (๒) ปรัชญาโยคาคาจารย์เป็นจิตนิยมกลุ่มไหน ท่านพระอาจารย์ไม่ได้ให้คำตอบโดยตรง แต่ให้หลักการที่เด่นชัดของโยคาคาจารย์คือถือว่า จิต (ผู้รู้) เป็นอันติมสัจจะ เป็นกัตตาสูงสุด โลกภายนอกไม่ได้มีอยู่อย่างอิสระ แต่เป็นการสร้างสรรค์ของจิต วัตถุทั้งหลายเป็นเพียงเงาที่ได้รับแต่งเติมสีสันรูปร่างโดยจิต ถามว่า “ความคิดแบบนี้จัดอยู่ในกลุ่มจิตนิยมแบบเฮเกลได้หรือไม่” จากตัวอย่างนี้ ท่านพระอาจารย์ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาต้องใช้วิธีการคิดหรือการมองอย่างปรัชญาคือ ตั้งคำถามแล้วหาคำตอบ วิธีการของท่านพระอาจารย์ถือว่า เป็นการเน้นให้คิดอย่างมีเหตุผลและการจับประเด็น

เพื่อวิจารณ์ อย่างที่ท่านศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา ได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง “คิดอย่างไรให้มีเหตุผล” ได้นำเสนอการใช้เหตุผลแบบอุปนัยและนิรนัย อุปนัยคือการใช้เหตุผลโดยวิธีการรวบรวมตัวอย่างจำนวนหนึ่ง ที่แสดงว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเช่นนี้ นิรนัย คือการใช้ความคิดโดยไม่พิจารณาข้อเท็จจริงในโลก ความคิดทางปรัชญาศาสนาและเทววิทยาล้วนมาจากการคิดแบบนิรนัย การจับประเด็นคือการจับแก่นแท้ของเรื่องนั้นๆ ให้ได้ว่าหมายความว่าอย่างไร โดยตั้งประเด็นหลัก ๆ ไว้ ๓ ประเด็นคือ เนื้อหาของสิ่งนั้นมีอะไรเป็นแก่น สิ่งนั้นได้มาจากวิธีการแบบไหน และสิ่งนั้นถูกนำเสนออย่างใดที่มองเห็นว่าจำเป็นหรือไม่ ประเด็นที่ ๓ ในการเขียนหนังสือเรื่องนี้ท่านพระอาจารย์ได้จัดระบบข้อมูลที่มีอยู่แล้วให้สะดวกแก่การศึกษาของนิสิตบัณฑิตศึกษา ถือว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ เพราะมีความคิดเชิงวิเคราะห์วิจารณ์ในท้ายทุกบท ทำให้ผู้อ่านหรือนิสิตบัณฑิตศึกษาได้เปลี่ยนแปลงความคิดของตน อย่างที่Phra Dharmakosajarn (Phrayoon Dhammacitto/Mererk), Professor Dr. กล่าวไว้ในหนังสือ “A Buddhist Worldview” ความว่า “การจะเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์... เราต้องวิเคราะห์วิจารณ์น้ำหนักความน่าเชื่อถือ... ทางด้านแนวความคิดทางด้านอภิปรัชญา... จะต้องได้รับการอธิบายตีความในแนวทางใหม่ หากไม่มีความคิดเชิงวิเคราะห์วิจารณ์แล้ว คนมักก็จะเชื่อมง่าย”

บรรณานุกรม

พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), ศ.ดร.. **พุทธปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) บุคคลสำคัญของโลก**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: หจก. เอมี เทรตดี้ง, ๒๕๔๙.

สมภาร พรมทา. **คิดอย่างไรให้มีเหตุผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๑.

Phra Dharmakosajarn (Phrayoon Dhammacitto Mererk), Professor Dr.. **A Buddhist Worldview**. Bangkok : Mahachulalongkorn Buddhist University, 2006.

